

מהמתחדש והמתרחש

# שם עולם

גיליון מס' 3  
תשרי תשע"ג  
September  
2012

8 דילמות מוסריות  
בקיילצה

18 יומני יוריסטה

7 מנהיגות פורצת דרך



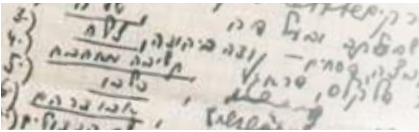
4 חדשות מכון 'שם עולם'



8 דילמות מוסריות במחנות לעבודת כפייה בקיילצה



14 אירועים מיוחדים



18 הצצה לארכיון



19 פינת הספר



19 ורוח אלוקים מרחפת

ראשי אגודות יידי 'שם עולם':

**מר יהורם גאון**

ראש אגודת היידיים הישראלית

**הרב צבי ויינרב**

נשיא אגודת היידיים ארה"ב

**מר מאיר בליסקא**

ראש אגודת היידיים N.Y.

**מר בובי רכניץ**

ראש אגודת היידיים L.A.

עורכת: אורית חרמון

מערכת: הרב אברהם קריג, אורית חרמון

עריכה לשונית: אורי פרידמן

גרפיקה: סטודיו בת-עמי

בתצלום השער: המנורה - אנדרטת הזיכרון ליהודי קיילצה צילום: שמואל אורנבוך

צוות בכיר של המכון: הרב אברהם קריגר ראש המכון, הרב משה חבה אגף חינוך,

אורית חרמון יועצת פדגוגית מתודית, פרופ' גדעון גרייף היסטוריון בכיר,

מרים אריאל אגף ארכיון

צוות המכון: צוות חוקרים, צוות אגף חינוך, צוות ארכיון, צוות כללי, בנות שרת לאומי

באינטרנט וגם נפתח תערוכות מתחלפות חדשות שחלקן יחשפו לראשונה חומרים חדשים ומרתקים מארכיון המכון. אגודת הידידים הישראלית של המכון בראשות יהורם גאון יוזמת לשנה זו מספר מפעלים חשובים אשר יביאו לתודעה ציבורית רחבה יותר את תחומי המיקוד והמשמעות שאנו יוצקים בסוגיית השואה. באמצעות לימוד היסטוריית השואה. "שם עולם" אף ימשיך לפעול במסגרות קהילתיות במטרה להביא להרחבת אופקים ולימוד נושאי זהות והיסטוריה יהודית. אנו תקווה להיות אנשי בשורה לגבי התקדמות תכניות הבנייה של המכון, שינוי שיביא לשיפור תנאים ויאפשר לנו לתת מענה ציבורי רחב יותר, הן מבחינת הרחבת המקום, והן מבחינת חידוש והרחבת כל תחומי עשייתנו. נברך ונתברך בהמשך הכרה ולימוד העוז הרוחני והנפשי שנתגלה בימי האור והחושך שבשואה, ונבנה להם משכן של קבע בלבנו כיחידים וכאומה.

**שנת הצלחה ושגשוג ומילוי משאלות לבכם לטובה הרב אברהם קריגר**

כנציגת המכון בסמינר אושוויץ בפולין ועל הדרכת את חבריה לסמינר בקאליש. כמו כן, נחשף למאמר מרתק העוסק בדילמות מוסריות במחנות לעבודת כפייה בקיילצה. במדור הצצה לארכיון נחשף למסמך נוסף המספר בצורה מצמררת את סיפור "צוואתו" הרוחנית של אב יהודי לבנו הצעיר בעת שנאלץ להיפרד ממשפחתו בדרך לפלשתינה. את המידעון נחתום במדור ההגות והרוח עם שיר שנכתב בתקופת השואה בגיטו קראקא על ערב יום כפורים. מידעון זה מתפרסם בפתחה של שנה חדשה. שנה של הרחבת הפעילות במכון, שנה בה ימשיכו להכות שורשים במכון פרחי ההדרכה שסיימו אצלנו את המחזור הראשון של קורס מדריכי פולין ונהפכו לחלק מהצוות החינוכי, שנה בה נפתח קורסי הדרכה נוספים ונמשיך במלוא התנופה להוביל את הנרטיב המיוחד של המכון, שנה בה נקבל בברכה את בנות השירות הלאומי החדשות בהן זכינו. שנה בה יגידו אחרוני הניצולים והשורדים - **תהא שם עולם גאוותינו.**

**בברכת שנה טובה ופורייה בעשייה! אורית חרמון**

**שנה חדשה נפתחת.** המילה שנה מקפלת בתוכה את המשמעות של לשנות מלשון חזרה ואת המשמעות של לשנות מלשון שינוי. שנת תשע"ב הייתה שנה של התפתחות משמעותית במכון שבאה לידי ביטוי בעלייה ניכרת ביותר של קבוצות ומשתלמים שפקדו את המכון. במקביל, נכנסנו לתחומי עשייה ומיזמים חדשים של פעילות, בעיקר מול סטודנטים במרכזים אקדמיים, דרך מסגרות פעילות שונות שעליהם אף שמעתם בעדכוני הפעילות. המכון אף זכה השנה לחשיפה תקשורתית רחבה, כזו שנתנה אפשרות הצצה לציבור הרחב לתוככי העשייה של האיסוף התיעודי, המחקרי והחינוכי. בשנה תשע"ג הבעל"ט נמשיך ונשחזר את התנופה הזו, ובד בבד נביא לשינוי בהיקף פעילותנו. פרויקט עיקרי בו אנו צופים גידול משמעותי הוא מיזם "שם עולם" באקדמיה. מיזם זה, נכון לעכשיו, יכלול בשנת תשע"ג כ-350 סטודנטים אשר ישתתפו בקורס המוכר לנקודות זכות באותם מרכזים אקדמיים. כמו כן, אנו נרחיב את התכנים והחומרים שנציע לציבור הרחב

**"הימים שעוד נכוננו לנו שיהיו נכונים, שיהיו רכונים שיהיו מעלינו כמו כפות תמרים"**

זוהי בקשה שכולנו שרים אותה מכל הלב בפתחת השנה החדשה ובלב הרבה יותר קל מאשר בתקופת השואה, בימים הנוראים אשר בתוך כל הימים הנוראים. במידעון זה נחשף לחוויות של חברי קבוצת מדריכי פולין, מחזור ב', תשע"ב, שלמדו לאורך כל השנה בקורס במכון "שם עולם" ויצאו למסע יישומי במשך 11 ימים בשבילי פולין האבלות. נתוודע לסוגיית מקום קבורתו של הרבי מראדז'ין - רבי שמואל שלמה ליינה, סוגיה שצפה ועלתה אף היא במסע לפולין עם קורס המדריכים. בהמשך, נסגור לכם מעגל, קוראינו היקרים, עם סיום הסיפור העוסק ביומני יוריסטה המתארים את החיים במסתור, שהצפנו בגיליון הקודם. זאת על ידי חשיפתכם לעליית הגג בה שהו המסתתרים, משפחת יוריסטה, בתקופת המלחמה ושגם אליה נחשפנו באותו מסע יישומי ומרתק שעברנו יחד עם קורס מדריכי פולין בקיץ זה. עוד במידעון זה, נקרא על השתתפותה של חברת צוות מכון "שם עולם"



**הרב אברהם קריגר ראש המכון**



**אורית חרמון עורכת**





זה אומץ על ידי כל נסיכי פולין ואושר סופית על ידי המלך קז'מיז' הגדול בשנת 1358 ואף הרחיב אותו. וכך, בשנת 1284 קבלו יהודי קאליש היתר לבנות את בית הקברות. לאחר כ-300 שנה בית הקברות היה מלא עד אפס מקום והמשיכו לקבור בו בקומה שניה עד שנות השלושים. אז החל לשמש בפועל בית הקברות החדש.

### בתי הקברות בקאליש

בית הקברות הישן בקאליש נהרס לחלוטין על ידי הנאצים כאשר נכנסו לקאליש. המצבות שימשו את הגרמנים כדי לרצף את נהר הפרוזנה ותעלותיה, חיזוק



2

אשוויץ הדרכתי את קבוצת מדריכי פולין בקאליש עם דגש על הדרכה בבית העלמין החדש. לשם כך, נפגשתי בארץ עם הגברת אסתר קווה ומשיחתי עמה הסתבר לי שבעלה ישעיהו ז"ל וגם משפחתו לפני כן, עסקו בבניית מצבות בבית העלמין. מסתבר שבעלה במהלך השנים שיפץ מצבות רבות, ובמקביל גם הביא בכל נסיעה לוח זיכרון מהארץ והניח אותו להנצחה במקומות שונים בתוך בית הקברות, בין אם מדובר בקבר אמיתי או רק לשם הנצחה. כדי להבין את סיפורו של בית הקברות, עלינו לדעת, כי קאליש לפני המלחמה היתה עיר שבה חיו כ-27,000 יהודים (מתוך אוכלוסייה של 68,000 תושבים). כאשר נכנסו הגרמנים ב-4 בספטמבר 1939 הם האיצו ביהודים לעזוב את העיר מאחר שחבל ארץ ורטגאו, אזור שסופח לגרמניה, היה אמור להיות נקי מיהודים.

### יהדות קאליש

הקהילה היהודית בקאליש היא מהקהילות היהודיות העתיקות בפולין. עוד בשנת 1139 נטבעה מטבע חד צדדי עם הכיתוב בעברית "יוסף מקאליש". בשנת 1264, הנסיך בורוסלב האדוק העניק את "סטטוט קליסקי", ספר הזכויות של היהודים, שקבע את יחסי הגומלין בין היהודים לבין התושבים הפולנים, עם העדפה ברורה ליהודים מאחר שנוכחותם הייתה חשובה לאצולה. כתב זכויות



1

### סיור בקאליש

#### טרזה רחאנה

סמינר אושוויץ הינו תוצר של שיתוף פעולה בין "יד ושם" לבין "מוזיאון אושוויץ-בירקנאו" אשר בפולין. בסמינר זה השתתפו 25 אנשים, נציגי מכוני שואה. אני הגעתי לסמינר כנציגת מכון "שם עולם".

במסגרת השתתפותי בסמינר



3

## קורס מדריכי פולין תשע"ב, מחזור ב' 2012

עקביא בן מהללאל אומר (במסכת אבות פ"ג מ"א): "...דע מאין באת ולאן אתה הולך ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון...". במשנה זו אומר התנא שעל כל אדם להתכונן ליום הדין, לבית דין של מעלה. אך אני לקחתי זאת כמשימת בירור למדריך משלחות נוער לפולין: מהי המטרה של המדריך, מהו המסר וכיצד הוא ידריך בנאמנות ובאחריות, כדי להיות נאמן לנספים ולניצולים.

אנו - קורס מדריכי פולין תשע"ב יצאנו למסע מרוכז שנמשך כחצי שנה בלימודי המורשת היהודית בכלל ובפולין בפרט וסיכמנו במסע בן 11 יום בפולין עצמה. חרטנו על דגלנו ללמוד, להעמיק ולנסות לגעת ב"דע מאין באת" למען חיזוק האישיות והזהות הלאומית, האנושית והערכית לקראת "לאן אתה הולך".

כל אחד מאתנו התמסר במשך תקופת הקורס לנושא השואה והשורשים היהודיים של עם-ישראל מתוך כוונה להיות נאמנים לאמת ושנוכל להישיר מבט כמה שאפשר מול הניצולים וזיכרון הנספים ו"ליתן דין וחשבון" נאמן על חייהם, מרקם חי הקהילה, התמודדויותיהם וסופם המר והנורא. קבוצתנו מיוחדת. היא מאופיינת

אך לאחר המלחמה נותרו רק כ-200. בבית הקברות גם ניתן למצוא מצבת זיכרון ל-420 היהודים שנרצחו ביער בירנטקי שהם חלק מ-1,500 יהודים שנרצחו במשאות עם גז ונטמנו ביערות המקיפות את העיר. לא ברור מה הביא את הנאצים להחליף בין הנרצחים היהודים לנרצחים הנוצרים, כך שביית הקברות היהודי שימש מקום להטמנת גופות נוצרים ואילו בית הקברות הנוצרי באזור שימש להטמנת גופות יהודים.

### סיור בעיר

לפני המלחמה היו בקאליש שני בתי הכנסת מפוארים: בית הכנסת הישן ובית הכנסת הגרמני, ו-30 שטיבלים, אך כל אלו נשרפו על ידי הנאצים. כחלק מהסיור בעיר ניתן לראות את מקום המבנים. קאליש התברכה בנוסף בחזנים מפורסמים, ביניהם נוח זלודובסקי, שהיה חזן כ-40 שנה בבית הכנסת הישן. נסענו למרכז העיר העתיקה שבה היה מרכז החיים היהודים. עברנו דרך המבנה שהיה תלמוד תורה ועומד על תילו עד היום, אך משמש את פקידי האוצר. בהליכה לאורך רחוב זלוטה אשר ברובע ראינו את הריצוף על הכביש וספרו לנו שכל האבנים בקטע המסוים הזה הם שברי מצבות מבית הקברות היהודי.

הגדות, סלילת כבישים ובניית מדרכות. עד היום בימים בהירים ניתן להבחין בתחתית הנהר במצבות וזאת הודות לחיילים שבויים בריטים שעליהם הוטלה המשימה של הנחת המצבות לריצוף הנהר כאשר הן מונחות כלפי מטה, ומדי פעם הניחו מצבות כלפי מעלה על מנת שיהיה ניתן לזהותן. לפני כ-20 שנה קרן ניסגובים הצליחה להוציא כ-2,000 מצבות ולהניח אותן בבית הקברות החדש. כשהגענו לבית העלמין נכנסנו לבית הטהרה המשופץ המשמש כמוזיאון הנצחה ומספר את תולדות הקהילה היהודית. עד 1939 היו כ-3,000 מצבות,



1. בית הקברות החדש בקאליש
2. קברו של הרב יחזקאל ליבשיץ
3. קורס מדריכי פולין תשע"ב, על רקע משרפות אושוויץ





**אנו באים  
מן הביטחון  
והגאווה היהודית  
הישראלית  
שלנו, ומנסים  
להבין מהי  
גלות, מה פחד  
משכנים, מהי  
סכנה קיומית**

4. העיר העתיקה  
בוארשה - קורס  
מדריכי פולין, מחזור  
ב', תשע"ב

בפסיפס אנושי רחב הכולל דתיים וחילוניים, ישראלים ועולים ותיקים מחבר העמים ומאתיופיה. מנצחים על הקבוצה, ראש המכון - הרב אברהם קריגר, הצוות הבכיר - הרב משה חבה, אורית חרמון ופרופ' גדעון גרייף, אשר הובילו אותנו בדרכי פולין האבלות עם פולקלור, שמחה, העמקה, הזדהות, הומור, כאב, תמיכה, פדגוגיה ודייקנות. ביקרנו בשטעטל, בקלויז ובשטיבל, בבית הכנסת הגדול הקהילתי - וגם בפרטי. ראינו את הצדיק ואת החסידים בחצר, את הרב הפוסק ומנהל הקהילה. ראינו עשירי תבל כפוזננסקי מלודז' ועניים מרודים ונתמכי הקהילה. השתתפנו בטיש בגור ובליז'נסק ולמדנו מדברי תורתם. קראנו שירים וסיפורים של מיטב

היוצרים והאמנים שחיו כאן. אנו באים מן הביטחון והגאווה היהודית והישראלית שלנו, ומנסים להבין מהי גלות, מהו פחד משכנים, מהי סכנה קיומית - ולא משנה כמה מאמץ הושקע בהישרדות. מהי סתגלות וכניעה לצד עוצמות נפש ורוח ענקיות. כשעומדים מול קטעי עדות על תיאורי שילוחים והריגות שואל אדם את עצמו: מול אילו אויבים נוראים עמדו הגרמנים שהחליטו לכלות זעמם בתינוקות, ילדים, זקנים, נשים וגברים? באיזו יעילות, דייקנות וקפדנות השתדלו לבצע ואחר כך לטשטש ראיות? מול שאלות אלו ועוד רבות, מול כל המראות, הסיפורים והעדויות עומדים אנו נפחדים ונרעשים שלא תיפול תקלה תחת ידינו ונצליח

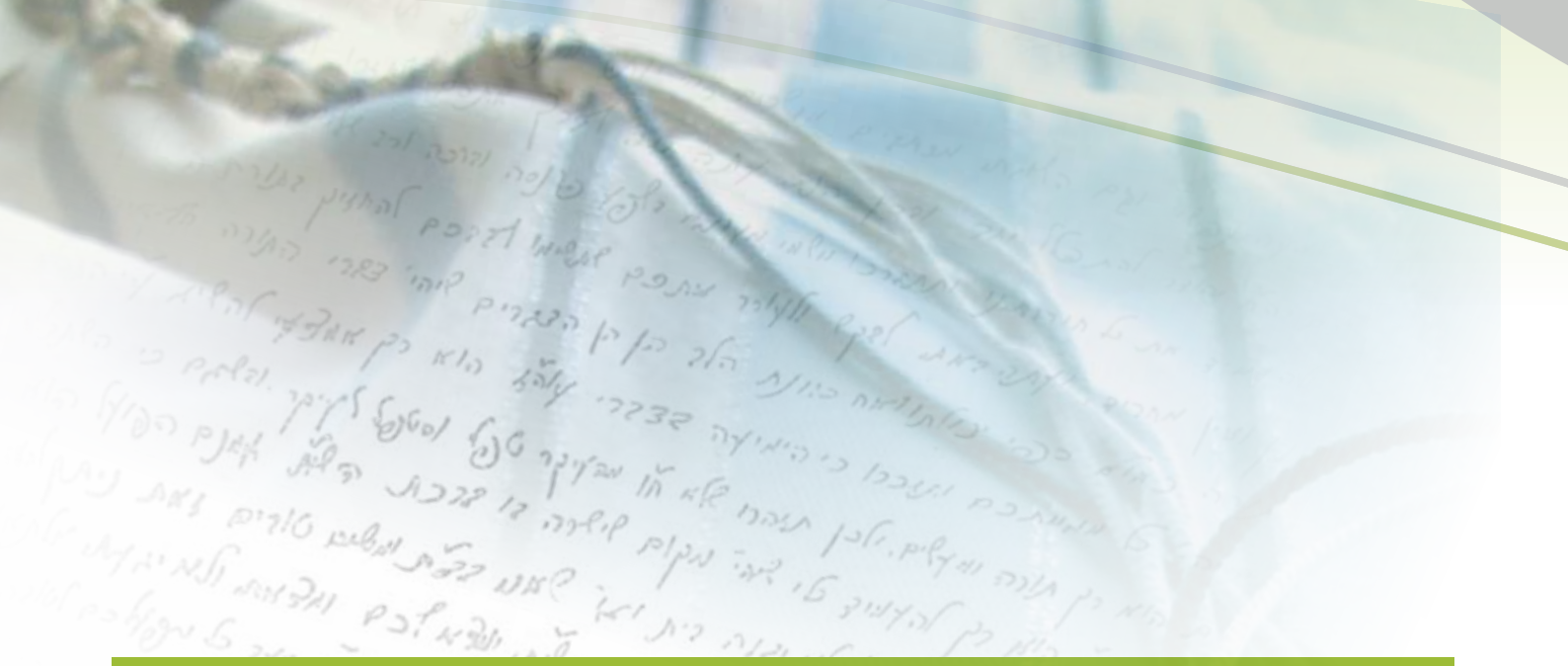
להנחיל לדורות הבאים את מה שהיה וצמח ופרח - ונקטע באחת. ברצוני להודות לכל החבורה שהשקיעו ותמכו ויצרנו ביחד חבורה מגובשת, מכבדת ואיכותית. תודה לכל צוות ההדרכה מ"שם-עולם" על הייעוץ, ההכוונה, הביקורת, ההובלה וההנהגה של הקורס והמסע כולו. על תשומת הלב והירידה לפרטים.

מקווים אנו שנמשיך להיפגש ולשמור על קשר מקצועי ואישי ושאתם - אנשי המכון - תמשיכו להכשיר לעבודת קודש זו מדריכי נוער למשלחות לפולין.

**בהערכה רבה בשם כולם - מיכל ג'אן  
קורס מדריכי פולין,  
מחזור ב' תשע"ב 2012**

4





הייתה זהה לגדר הקיימת היום וגם המיקום בקצה בית העלמין תאם את העדויות מתקופת המלחמה ואחריה שקברו של הרבי היה בקצה בית העלמין. אמנם לדבריה של האישה ישנם מספר פולנים המגיעים מדי פעם ומדליקים נר בסמיכות לקבר וכן נראה צלב על הקבר, ולכן טענה שיתכן וזה קבר של פולני, אבל לפי הגדר ולפי המיקום ובמיוחד אם ידוע שזהו המיקום של בית הקברות היהודי, סבירות גבוהה שזהו אכן קברו של הרבי מראדז'ין.

- 5. קבר הרבי מראדז'ין - תמונה משנת 1946
- 6. קבר הרבי מראדז'ין - תמונה משנת 2012



יהדות גרמניה. השנייה עוסקת בהנהגת חסידות גור, השלישית עוסקת במנהיגה של יהדות גרמניה הליברלי רב ד"ר ליאו בק והרביעית עוסקת בדמותו של הרב יצחק ניסנבוים, מנהיג רוחני-ציוני לפני ובתוך השואה.

רבי שמואל ליינר, אדמו"ר, רב ומנהיג רוחני פורץ דרך ומפיה רוח חדשה בקרב חסידיו, מתגלה בתקופת השואה כדמות הקוראת את המצב לאשורו וזועקת לעשייה אקטיבית כנגד הגרמנים. הרבי נרצח על-ידי הגרמנים בשנת 1942 בקצה בית העלמין בוולדובה. אחרי השחרור יצאו כמה מחסידיו עם הרב אנגלדר לבית הקברות בוולדובה וסמנו את קברו של הרבי שנרצח על יד הגרמנים והתמונה שצולמה אז ב 1946 נמצאת בארכיון המכון. (5) חוויה מיוחדת עברו מדריכי קורס פולין והצוות לפני כחודשיים כשהגיעו לוולדובה במסגרת המסע של קורס מדריכי פולין וניסו לאתר את קברו של הרבי.

בית הקברות היהודי בעיירה הפך לפארק ונמצאו בו לא מעט חלקי מצבות. בשיחה עם מקומיים נאמר לחברי הקבוצה כי נשאר קבר אחד בקצה בית הקברות. הם הלכו בעקבות פולניה שגרה בסמוך והיא הובילה אותם לקצה הפארק בין העצים שם נמצא הקבר הבודד (6). כשהגיעו למקום התחושה הייתה שסבירות גבוהה שאכן זהו הקבר של הרבי. הגדר שסבבה את הקבר בתמונה בשנת 1946



## מנהיגות פורצת דרך

הרבי מראדז'ין - רבי שמואל שלמה ליינר

חוברת חדשה יצאה לאחרונה על ידי מחלקת המחקר והחינוך במכון "שם עולם", מנהיגות פורצת דרך - הרבי מראדז'ין - רבי שמואל שלמה ליינר. יחידה חינוכית-היסטורית זו היא החמישית בסדרה "מנהיגות רבנית בתקופת השואה". ביחידה זו מוצגת דמות של רבי-מורד, רבי של חצר ובית מדרש, אך גם רבי שדמויות ככצלסון, רינגנבלום ואופצ'ינסקי עמדו דום למולו. החוברת על אודות רבי שמואל שלמה ליינר, הרבי מראדז'ין, מצטרפת אל ארבע החוברות העוסקות במנהיגות הרבנית בתקופת השואה, שיצאו על ידי מכון "שם עולם". החוברת הראשונה עסקה ברב יוסף צבי קרליבך, שהיה רבה האחרון של





# דילמות מוסריות במחנות לעבודת כפייה בקיילצה בשנים 1943-1944

ד"ר שרה בנדר | מרצה בכירה בחוג לתולדות ישראל אוני' חיפה

שלעתים היו מודל להשראה והערכה, ולעתים יצרה "אי נוחות" מרובה.

## המחנה הראשון לודביקוב

המחנה הראשון היה ליד בית החרושת לודביקוב, מפעל ליציקת פלדה שייצרו בו מכוונות חקלאיות וציוד לרכבות, אליו הועברו ב-30 במאי 1943 כ-330 יהודים. מקיץ 1941 החלו לייצר במפעל עגלות רתומות לסוס אחד שנקראו "פלסקאו". את חלקי העץ לעגלות ייצרו במפעל הנריקוב הסמוך, שהיה קשור עם לודביקוב בקשרי ניהול וייצור<sup>1</sup>. המפעל, ובכלל זה צריפי האסירים, נחתמו בגדר תיל והצוות המנהלי שלו מנה עשרה גרמנים. מהנדס פולני ומפקחי עבודה פולניים היו ממונים על עבודת האסירים, והנורקשוץ, ששמרו על המחנה, היו גרמנים ואוקראינים לבושי מדים וחמושים בנשק. האסירים היהודים עבדו בלא שכר, אבל קיבלו מזון שלא נדרשו לשלם בעבורו. היהודים שהתגוררו בצריפים

במפעלים אלה באופן קבוע. יהודים אלה, ויהודים נוספים שהגיעו עם הזמן לשלושת המפעלים, הפכו באחת לעובדי כפייה במחנות לעבודת כפייה.

בתקופת השנים 1943-1944 לאחר שהוברר כי הרוב המוחלט של יהודי קיילצה כבר הושמד בקיץ 1942 במחנה טרבלינקה, נוצר מצב בו חשו היהודים כי מידת הסיכוי להצלחת מאבקם להישרדות תלוי במילוי מוחלט של הוראות הגרמנים במסגרת עבודת הכפייה. בדרך זו ראו רבים את הסיכוי הסביר היחיד להצלה, ומאיך עדיין נותרו בידי נושאי התפקידים היהודיים ברירות ומרחב תמרון שנע בין מילוי מוחלט של הוראות הגרמנים וריצוי שיגיונותיהם, לבין היכולת והנכונות להתנהל על פי אמות מידה אנושיות וערכיות, זאת מתוך סולידריות יהודית ואמפטיה לכפופים להם מקרב עובדי הכפייה היהודים במחנות.

דרך מחנות אלו ובעיקר דרך התנהלותם של נושאי התפקידים מקרב היהודים שבהם ננסה לעמוד על צורות שונות של התנהלות

ע רב פרוץ המלחמה התגוררו בקיילצה כ-18 אלף יהודים, כשליש מהאוכלוסייה הכללית בעיר. עם חלוקת הגנרלגוברנמן למחוזות הייתה העיר קיילצה בשטח מחוז רדום ומבחינה מנהלתית הייתה אחת מעשר הנפות במחוז. הגטו בקיילצה הוקם בראשית אפריל 1941, ובשל אלפי הפליטים היהודים שהגיעו לעיר הגיע מספר התושבים בו לכ-27 אלף נפש. ב-24 באוגוסט 1942, לאחר גירוש יהודי העיר לטרבלינקה, נותרו בקיילצה, בגטו קטן, כ-1,700 יהודים בלבד - כשרובם הגדול יהודים שעברו סלקציות ונמצאו כשירים לעבודה. החל מקיץ 1942, כשהמערכה הצבאית של גרמניה הנאצית במזרח הייתה בעיצומה, נזקק הוורמכט לאספקה סדירה של תחמושת ונחיצותו של כוח העבודה היהודי עלה. מאחר שבקיילצה היו שלושה מפעלים שתרומתם לתעשיית הנשק הייתה משמעותית, הוחל במאי 1943 בבניית צריפים למגורי אסירים יהודים ליד שלושת המפעלים, ובראשית יוני הועברו אליהם כאלף יהודים כדי שיעבדו

1. על מחנות העבודה בקיילצה ראו: Longin Kaczanowski, Hitlerowskie Fabryki smierci na Kieleccyznie, Warszawa 1984



בלודביקוב היו ברובם גברים צעירים בלי משפחות. נוסף עליהם היו גם 29 זוגות נשואים, עשרות נשים צעירות ומספר ילדים בני למעלה מעשר.

## שלושת נושאי התפקידים במחנה

אוסקר מאך שימש כמפקד הגרמני של המחנה, ובמקביל לו מנהל המפעל בו עבדו היהודים היה הגרמני אוטו קרטץ', שעל אף אוירת הטרור במחנה גילה יחס אנושי כלפי האסירים היהודים. היו מספר יהודים נושאי תפקידים במחנה: אוטו גלטשטיין - פליט וינאי חסון וגבוה שהיה השוטר בגטו טרם חוסל, ועתה מונה לראש המשטרה היהודית במחנה בכפיפות לאוסקר מאך. שמואל ביאליסטוק ששבה את ליבו של קרטץ' מנהל המפעל ומונה להיות זקן המחנה. ד"ר רייטר שהיה מנהל בית החולים היהודי בגטו קיילצה והרופא היחיד ששרד גם את אקציית הרופאים שהייתה בגטו הקטן, בפורים 1943. הוא הגיע ללודביקוב עם רעייתו ונמנה עם היהודים המיוחסים. גלטשטיין וביאליסטוק לא נמנו עם בעלי התפקידים בגטו קיילצה ואין בידינו פרטים אודותיהם. שניהם לא שרדו, בעוד שרייטר שרד ולאחר המלחמה התגורר בגרמניה.

## "תחשבו חיובי אחים תמיד חיובי"

שלישייה זו של נושאי תפקידים פעלה במנותק כמעט האחד מהשני, אך בלטה באופי פעילותה ובתחושת הסולידריות שלה כלפי כלל היהודים במחנה. פעילות זו באה לידי ביטוי במעשים ממשיים שהללו

נקטו ולעתים ביטויה היה באווירה והסתכלות חיובית שכללה השראת אמונה ותקווה לצאת מהמצב ולשרוד. ד"ר רייטר טיפל בחולים היהודים מבלי לדווח על כך כנדרש. בכך, נתן הוא תקווה וסיכוי ליושבי המחנה למצוא מזור לתחלואיהם מבלי שמרחת מעל ראשם הסכנה שבדיווח, העשוי להביא לשילוחם מהמחנה. באופן כללי, גלטשטיין וביאליסטוק אימצו לעצמם את שיטת הריצוי והשחוד בטבק ובמשקאות חריפים,



## "זה ריצה את האג שלו. אדון מאך והכלב שלו השתוקקו לחנופה, וכך נמנעו בעיות גדולות על-ידי סיפוק תאוותם"

ובכך הצליחו להשיג מצב בו מאך לא התערב כמעט בנעשה במחנה. "זה ריצה את האגו שלו. אדון מאך והכלב שלו השתוקקו לחנופה, וכך נמנעו בעיות גדולות על-ידי סיפוק תאוותם".<sup>2</sup>

ביאליסטוק אף הסתובב בין האסירים היהודים ואמר להם בחיוך "תחשבו חיובי אחים תמיד חיובי".<sup>3</sup> מכלול זה נתן מענה בסיסי ותחושת ביטחון מסוימת ליושבי המחנה הן בצד הרפואי והן ביצירת

מציאות יציבה ללא השתוללות והתפרצויות מצד הגרמנים ובעיקר ביצירת אווירה נוחה ותומכת שהתחזקה באותם משפטים של ביאליסטוק.

אווירה נוחה זו הגיעה באחת לקצה כשמאך הוחלף ובמקומו הגיע השוטר גרומפריך, "שחריצי עיניו הצרות שיוו לו מראה של חזיר".<sup>4</sup> גרומפריך ושוטרים אחרים החלו לפקוד את צריפי המגורים לעתים מזומנות, אולם על אף הגברת השמירה והמעקב הצמוד אחר האסירים, המשיכו גלטשטיין וביאליסטוק בשיטות הריצוי שלהם ועל אף האימה המתמדת נותרו חיי היהודים במחנה סבירים.

## לא נתן לשמועות להוביל לפחד וחרדה

שמועות רבות על גירוש ופינוי התהלכו תדיר במחנה ובאחד הימים סיפר ביאליסטוק ששמע מקרטץ' שעומדים לשלוח את היהודים לעבודה בבתי החרושת בגליוויץ, שבשטח הרייך, ושם יהיו בטוחים מכל רע. ביאליסטוק לא נתן לשמועות להוביל לפחד וחרדה וידע לטעת אופטימיות בלב המקורבים לו. הוא סיפר שקרטץ' הדגיש בפניו שגרמניה זקוקה לידיים עובדות והיהודים הם אלמנט חיוני, זאת כנראה ללא ביטחון מוחלט בכך אלא מתוך אותה הסתכלות שבה ניסה לעודד אחרים באומרו "תחשבו חיובי...".

ב-1 באוגוסט 1944, 14 חודשים לאחר שהועברו ללודביקוב, נלקחו האסירים היהודים תחת משמר של שוטרים חמושים אל רציף ההטענה שליד פסי הרכבת, סמוך למפעל. הם נדחסו בקרונות מטען פתוחים

2. Mildred (Mania) Feferman-Washof, The Processed, Memoirs written in , 1945-1946 , עמ' 57 (כתב היד נמצא בספריית מוזיאון השואה בווינגטון ובידי המחברת).  
3. שם, שם.  
4. שם, עמ' 59.

# ”זקן המחסה רזנצווייג הכן מראש, בשיתוף עם ברג רשימת חולים.. בעל היכולת הזי איכשה בתמוה לתשלום כספי לרזנצווייג... מוצאים מהרשימה”.

שמואל ביאליסטוק בלודביקוב או חיים רזנצווייג בהסג גרנט. שפיגל הוא דוגמא למצב בו נוצלו יחסיו הטובים עם הנהלת המחנה לביצור ובניית מעמדו, זאת בזמן שהתנהלותו זו הייתה על חשבון האסירים היהודים. יתרה מזאת, מתוך התבוננות בחיי היום יום במחנה משתקפת ועולה מציאות שדווקא במחנה זה הנהלה הגרמנית אפשרה מרחב מסוים לאסירים ואף נוצרו תנאי הישרדות טובים.

## ילדי המחנה

דוגמא לכך הם ילדי המחנה: ארבעה ילדים היו במחנה: טומק בורגנטל, צלינה אלברט (לימים צילה ליברמן) בת 11, הייתה עם הוריה ואחיה הבכור, שלמק (שלמה) זבלוצקי בן 13, היה עם הוריו, ועקיבא ז'יטו בן 12, היה עם אמו. זבלוצקי כתב לימים בזיכרונותיו שבהנריקוב הפקידו בידי מטאטא ומדי יום עבד 12 שעות בניקוי המחנה. בורגנטל מסר בעדותו שבמצוות אביו הלך אל מפקד המחנה וביקש לעבוד למרות גילו הצעיר. מפקד המחנה הביט בו בפליאה, ציווה עליו לשבת מאחורי דלתו והילד ביצע למענו שליחויות שונות במחנה כל אימת שנדרש לכך. ליברמן הייתה רשומה כעובדת במטבח ובסנדלרייה וז'יטו עבד באופן קבוע בעבודות שונות במחנה.<sup>5</sup> השומרים הגרמנים לא ראו את נוכחותם של הילדים במחנה בעין יפה, ועל אף שלא נהגו להתערב בחיי היהודים בצריף המגורים היו עורכים בו מדי פעם בפעם ביקורי פתע כדי לבדוק אם מישהו מתבטל ומתחמק מעבודה. ליברמן זוכרת שבמקרים כאלה היה מישהו שורק שריקה מיוחדת והילדים היו מסתתרים מיד.<sup>6</sup>

קבוע עם מחנה לודביקוב היו כמה גרמנים ששירתו בשני המחנות, בכללם אוטו הרטץ'. כמו כן, שירת שם פוס, איש ס"ס שנהג להתהלך תמיד בבגדים אזרחיים והיה המנהל הגרמני של בית החרושת, וכן גוסטב שפיגל, שוטר יהודי בגטו קיילצה והממונה על יהודי העיר בגטו הקטן, שמונה לראש המשטרה היהודית בהנריקוב. שפיגל ניהל יחסים טובים עם הגרמני ברונר, נציג השופ"ז (משטרת הסדר) במחנה, ודאג לעשות הכול כדי להשיב את רצונו גם אם זה היה על חשבון האסירים היהודים. לא ידוע לנו על "זקן"

והרכבת יצאה ליעד לא ידוע. כעבור כמה שעות הגיע הטרנספורט למחנה הריכוז אושוויץ-בירקנאו.

## המחנה השני הנריקוב

המחנה השני היה הנריקוב, שהיה מפעל לתעשיות עץ. חלקי העץ שייצרו בהנריקוב הובאו ללודביקוב ושם הרכיבו את העגלות. בסוף מאי 1943, בשל הצורך לנצל כוח עבודה יהודי, בנו הגרמנים גם על יד הנריקוב צריף מגורים לאסירים היהודים, שהיו אמורים לעבוד באופן קבוע במפעל. ב-1 ביוני



בית העלמין בקיילצה

מחנה בהנריקוב, ונראה שמאחר ששפיגל נחשב "משתף פעולה" בעיני הגרמנים, יש להניח שלא היה צורך ב"זקן" יהודים, כפי שהיה

1943 הועברו לצריף בהנריקוב כ-250 יהודים, שעד אז התגוררו בגטו הקטן בקיילצה. מאחר שלמחנה הנריקוב היה קשר

United States .5  
Holocaust  
Memorial  
Museum RG-  
50.030\*0046  
(Interview  
with Thomas  
Buerenthal),  
January 1990,  
p. 10; זבלוצקי,  
עדות של ניצול  
שואה, עמ' 12  
(בידי הכותבת);  
ריאיון עם צילה  
ליברמן, נובמבר  
2001.

Birnhak, Next .6  
Year God  
:Willing, p. 281  
ריאיון עם צילה  
ליברמן.



## דילמות מוסריות בקיילצה

בהסג גרנט מאות יהודים, בכללם גם יהודים מהעיירות בסביבת קיילצה (כמילניק, חנצ'ני, סטופניצה, סטשוב, נובי קורצ'ין, אופטוב, לודז' וממקומות אחרים). החברה היהודית במחנה הייתה מאוד הטרוגנית ונוצרה בה היררכיה של ותיקים ומיוחסים, או "ירוקים" ומרוששים. ביוני 1943 שירתו במחנה 38 גרמנים, 39 פולקסדויטשה ו-40 ירקשוץ - גרמנים ואוקראינים - ששמרו על המפעל ועל האסירים גם יחד. **מפקדם, קרל ברגר**, היה כפוף ל**לאקסל שליכט, מפקד המחנה**.

### "זקן" המחנה - רוזנצווייג

בראש מחנה האסירים היהודים עמד חיים רוזנצווייג מקיילצה, שכונה "זקן" המחנה. רוב האסירים שעבדו במפעל הצליחו לנהל קשרי מסחר במזון עם פולנים שעבדו אתם. במחנה היה חדר חולים ובקרב האסירים היו לפחות שני רופאים שהיו ברשותם תרופות. מי שחלו ידעו שחיהם בסכנה ונמנעו מלחשוף את מחלתם, ועל אף חדר החולים שהיה במחנה מספר החולים שנזקקו לטיפול היה אפוא קטן ביותר. מדי מספר חודשים התקיים בהסג גרנט מסדר חולים וכל מי שנראה למפקד המחנה חולה או חלש סולק מן המחנה. חיים רוזנצווייג הוא דמות מעניינת משום שמן המעט שידוע עליו נראה שהיהודים העריכו אותו מאוד וברוב העדויות לאחר המלחמה דנו אותו לכף זכות.

חיים רוזנצווייג ניסה להלך בין הגרמנים הממונים עליו ולכן נתפס כמשתף פעולה, לבין מי שדאגתו כלפי ציבור האסירים היהודים התלויה בו ותפקידו ושליחותו היא לסייע להם. ואכן תנודתיות זו ניכרת בתוך עדויות הניצולים, <<

זאת בפועל אנו נתקלים בשפיגל שלמרות זאת מנע את הטוב מהאסירים היהודים ומיקם את עצמו כמשתף פעולה חד-צדדי. אולם, על אף זאת נוצרה מציאות מעניינת - על אף התנהלותו של שפיגל, ראש המשטרה היהודית, הצליחו היהודים ליצור חיי חברה, לשמור ולהציל את חייהם של ילדים יהודים ואפילו למצוא דרך לליבם של השומרים הגרמניים תוך עקיפת שפיגל עצמו.

ב-1 באוגוסט 1944 הוקף המחנה באוקראינים חמושים וכל האסירים היהודים הובלו אל תחנת הרכבת ונדחסו לקרונות. כעבור שני ימי נסיעה הגיעה הרכבת למחנה הריכוז אושוויץ-בירקנאו. זמן קצר לאחר שהגיעו לבירקנאו חיסלו יהודים את שפיגל באחד הביתנים במחנה.

### המחנה השלישי הסג גרנט

מחנה העבודה השלישי בקיילצה היה בית החרושת גרנט, שבבעלות קונצרן הסג, שהיה מפעל לייצור תחמושת. מאוקטובר 1942 ניהל המהנדס דֶגֶנְהַרְדֵט (Degenhardt) את המפעל ונוסף על כך הובאו מגרמניה 18 גרמנים ששובצו בתפקידי ניהול במחלקות חשובות במפעל. הייצור בבית החרושת בקיילצה היה כפוף למפעל הסג בסקרז'יסקו-קֶמְיֶנְגָה וחלק מתוצרתו אף נשלחה לשם. בסתיו 1942 נבנו בשטח המפעל צריפים כדי לשכן את האסירים היהודים. אלה היו אמורים להגיע למפעל מקיילצה ומרחבי הנפה, ולעבוד בו עבודת קבע.

ב-30 במאי 1943 הועברו מקיילצה כ-300 יהודים להסג גרנט והצטרפו לכ-200 יהודים שכבר עבדו במחנה. מסתיו 1943 הועסקו

### ניסיונות בריחה מהמחנה

במציאות חיים זו הצליחו האסירים היהודים אף למצוא מענה מבחינתם לשיגיונותיהם של שומרים גרמניים ספציפיים, ובכך הצליחו לשמר ביניהם אווירה טובה, בטוחה ונוחה. בצרף המגורים בהנריקוב אף התפתחו חיי חברה תוססים תוך שמירה על מערכת חיים נוחה עם השומרים הגרמנים, שלא התערבו בנעשה. אלו אף הוזמנו לעתים להצטרף. האווירה במחנה הייתה אם כן נינוחה למדי ויהודים הצליחו לתת מענה למצבם על אף ראש המשטרה היהודית שפיגל שלא נחשב כמי שניתן לבטוח ולהסתייע בו. משהחלו ניסיונות לבריחה מהמחנה החלו שפיגל והשוטרים היהודים שבאחריותו, לנהל בקביעות מצוד אחר הנמלטים וסיכלו כל אפשרויות לבריחה. שפיגל מרר את חיי היהודים שנודע לו שהם מתכוונים לברוח, והחרים מהם כסף ודברי ערך שהיו ברשותם. הוא גם לא נחלץ מעולם להגנת האסירים שסבלו מפוס. פוס, שנהג ביהודים באכזריות מיוחדת, נהג מדי בוקר לצאת לסיבוב במנסרה כשבידו שוט או אלה, להצליף בכל מי שנקרה בדרכו.

התליות הפומביות במחנה עוררו מתח בקרב האסירים היהודים, בייחוד משום ששפיגל ועוזריו הגבירו את השמירה לבל יברחו יהודים מהמחנה. בעקבות ניסיונות הבריחה נקטו הגרמנים יד קשה כלפי יושבי המחנה והשוטרים היהודים עקבו בדריכות אחר כל תנועה של האסירים היהודים. מחנה זה שבראשו עמדו חלק מהעומדים בראש בית החרושת לודביקוב (המחנה הראשון שהוזכר לעיל) היווה מצע נוח לקיום חיים נורמליים, לכאורה, ועם כל

# ניתן להבחין בין שני עולמות ערכים שונים בין נושא התפקידים היהודים - כאלו שניתן לראות בעליל את תשוקתם לסייע ולהטיב ליהודים, ואת אלו שדאג בעיקר לעצמם.

«אולם ניתן בכל זאת להבחין במגמה די ברורה בפעילותו של רוזנצווייג.

## מסדר החולים

ביזכרונותיו כתב יששכר רייס שהימים שלפני מסדר החולים היו נוראים. "זקן המחנה רוזנצווייג הכין מראש, בשיתוף עם ברגר (מפקד הוורקשוץ), רשימת חולים... בעלי היכולת היו איכשהו בתמורה לתשלום כספי לרוזנצווייג... מוצאים מהרשימה. כמו בתנאי חיים רגילים בלטו גם פה הבדלי המעמדות. האביונים שעבדו בעבודות קשות והיוו גם את החומר למשלוח [לגירוש], והעשירים שבדרך כלל תמורת שוחד קיבלו את הג'ובים הקלים וגם היו מחוסנים יחסית בסלקציות".<sup>7</sup> מאידך, רוזנצווייג לא נשאר אדיש ולא התעלם מאלו שלכאורה לא היה בידם מה להעניק לו אלא נהג להיפך. הוא היה ער לפערים הסוציאליים במחנה ובמקביל למעורבותו ב"עסקאות" השוחד של שליכט, דרש שיהודים שיש להם יותר יחלקו עם האסירים "הרגילים", שיששכר רייס מכנה אותם "אביונים".<sup>8</sup> יהודי קיילצה שעבדו בהסג גרנט הגיעו למחנה שרק בגדיהם לעורם, בשעה שרבים מיהודי הסביבה לא תמיד עברו חיפושיים והביאו אתם למחנה כסף ותכשיטים שסייעו להם לשרוד. יהודים אלה, שנחשבו אמידים, לא היו אמנם בקשר ישיר עם שליכט, אבל ידעו שחסותו של רוזנצווייג מגנה עליהם והם תלויים במידה רבה בחסדיו. שליכט, שידע שבמחנה יש כסף, דרש מרוזנצווייג פיצוי הולם בתמורה לשיפור תנאי האסירים, וכשרוזנצווייג ביקש מבעלי ה"הון" לחלוק אותו גם עבור האחרים, הם שיתפו אתו פעולה ושילמו חלק

מהוצאות המחנה. בעקבות זאת חל שיפור מדי באיכות המזון, דבר שהיווה גורם מרכזי להישרדות.

"זקן" היהודים במחנה בחר רוזנצווייג לשחד את שליכט וליצור איתו יחסים מיוחדים בתקווה לצמצם את הפערים בקרב אסירי המחנה. מאחר שהיה זקוק ליהודים האמידים כדי להשביע את תאוותו של שליכט לממון, נבצר מרוזנצווייג להיאבק במעמדם וכך הונצחו למעשה הפערים הכלכליים והחברתיים בקרב האסירים היהודים.

## פירמידה של מיוחסים ושל נחותים

מאידך, כפי שציינו, היו שראו את פעילותו באופן מעט שונה. ואכן, על-פי עדותו של רייס ניכרה ההיררכיה בקרב האסירים היהודים. "בראש הפירמידה היו המיוחסים" - בכללם היו גם רוזנצווייג והמקורבים לשליכט. רייס ממשיך וכותב שהייתה זו כת שלטת של משתפי פעולה ובכללם אנשי העולם התחתון, אינטלקטואלים מנוונים ואנשי ציבור לשעבר ששימשו במחנה בתפקיד קאפו, "הכו מכות קשות את כל מי שהעז להפר פקודות והקלו בהרבה את מלאכתם של הגרמנים".<sup>9</sup> באמצע הפירמידה היו האסירים שעבדו בכל מיני עבודות שלא היו במפעל גופא, ובתחתית הפירמידה והנחות מכולם היו היהודים שעשו את העבודות הקשות והמלוכלכות במחנה והיו נתונים יותר מכולם למשטר של טרור בלתי פוסק. (אלו אף קישרו בין רוזנצווייג לבעל תפקיד אחר שהגורמות שלו נראות שונות לחלוטין משל רוזנצווייג והוא מוטק פיסאז'. פיסאז', לשעבר ראש המשטרה היהודית בנובי קורצ'ין, הוסיף למלא את התפקיד הזה גם

בהסג גרנט, ומעדות המצויות בידינו נראה שלא פעם הכה יהודים).<sup>10</sup>

היהודים ששרדו זוכרים את מפקד המחנה, שליכט, כמי שנהג בביקוריו במפעל להכות בלי סיבה ולשסות את כלבו בקרבנותיו. יהודי שלא עמד במכסת העבודה שהוטלה עליו היה סופג משליכט מכות נמרצות. מילקה (Milke), אחד ממנהלי העבודה במפעל, נודע כסדיסט סוטה ורוצח נתעב שנהג לתקוף יהודים באקראי, להוציא אותם מעבודתם במשמרת הלילה, להורות להם להתפשט, לחפש אצלם כסף ותכשיטים ולהכותם בקורות עץ, בשוט ובמקלות. ברגר, מפקד הוורקשוץ, כונה "המפציץ", כינוי המדבר בעד עצמו.

## כי השוחד יעזור עיני חכמים

שליכט חיבב את רוזנצווייג וכשהוא התלונן לפניו על התנהגותם הברוטלית של מילקה או של ברגר, דאג שליכט לרסנם. אלא שהדברים לא היו כה פשוטים, ומן העדויות העומדות לרשותנו נראה שליוחסים המיוחדים שנקמו בין שליכט לרוזנצווייג הייתה סיבה. מתברר שהקשר עם היהודים בנת קיילצה שביקשו להיכנס להסג גרנט, ששמו כמחנה טוב יחסית יצא למרחוק, נוצר על-ידי מתווכים מקרב הס"ס והגסטפו, שקיבלו בתמורה כסף מן היהודים. היהודים הללו, אנשים אמידים עם משפחות ובכללם שוטרים לשעבר עם ילדיהם, שהגיעו למחנה מעיירות שונות בסביבה בעזרת השוחד ששילמו, היו יהודים "מוגנים" שחשו בדרך כלל בטוחים יחסית. הדעת נותנת ששליכט קיבל שוחד

7. עדות יששכר רייס, איו"ש, O.33/6442, עמ' 21; עדות יוסף ויינפלד, שם, O.2/604, עמ' 7.  
8. עדות פישגרטן, שם, M-49E/254.  
9. עדות יששכר רייס, שם.  
10. על מוטק פיסאז' Hagtstrom, ראו Sara's Children, pp. 154-157



## דילמות מוסריות בקיילצה



גם מהם וגם מרוזנצוויג ופסח על שני הסעיפים. מצד אחד, כמפקד המחנה, הפגין שליטה, נוקשות ואכזריות, שפגעו בעיקר ביהודים הלא מוגנים, ומן הצד האחר למד מפי רוזנצוויג מי הם האמידים נותני השוחד, שלא לדבר על החייטים, הפרוונים והסנדלרים שביצעו בעבורו עבודות פרטיות ומעצם כך נחשבו למיוחסים והוא דאג לביטחונם.

יש להניח שלאחר קרוב לחמש שנים של כיבוש כבר ידע רוזנצוויג שללא שוחד לא ישיג מהגרמנים דבר ועל אף שבזמן אמת נהג שלא על פי הכללים המוחלטים של המוסר והצדק, בכל זאת ניסה רוזנצוויג לתת דעתו גם לחלשים ולאלו שללא עזרתו הישירה היו מוצאים עצמם נשלחים מיידית מהמקום.

בראשית אוגוסט 1944 הגיעו אל המחנה קרונות רכבת וכל האסירים היהודים הוסעו עם המכונות והציוד למחנה צ'נסטוכוביאנקה שבצ'נסטוכובה.

### סיכום

מקרב הניצולים יש הגורסים שמחנות העבודה בקיילצה היו "נוחים" יותר מבחינת חיי היום-יום והסיכוי להישרדות היה גבוה יותר, לעומת מחנות עבודה אחרים במחוז רדום. נראה שמבין שלושת המחנות בקיילצה היו התנאים במחנה הנריקוב קשים יותר מבשני האחרים, וזאת מפני שבהנריקוב לא היה "זקן" יהודים שיגן עליהם, שימתן את הגזרות ויהיה להם למליץ ישר. שפיגל היה "משרת" של הגרמנים ולבטי מוסר היו ממנו והלאה. שפיגל רדף את היהודים, הלשין עליהם לגרמנים והיה שותף פעיל למאמציהם של הגרמנים

לשמור על אוירת האימה והטרור במחנה. ייתכן ויש בכך כדי להסביר מדוע נרצחו יותר יהודים בהנריקוב. לעומתו בלודז'יקוב התחבב היהודי ביאליסטוק על הרטץ' ובהסג ג'נט היו לרוזנצוויג יחסים מיוחדים עם שליכט - בשני המקרים נודעה לכך בלא ספק השפעה חיובית על היחס כלפי האסירים. יתרה מזאת, ניתן להסיק וללמוד ששיתוף פעולה בין "זקן" יהודים למפקד מחנה הועיל לרוב להבטחת תנאי קיום זמניים סבירים ליהודים, ולא היה בהכרח שיתוף פעולה שפל, בזוי ונקלה. ניתן גם להעיר ולהסיק שגם במחנות העבודה, ולא רק בגטאות, מה שהכתיב במידה רבה את טיבם של חיי היום-יום היו מדיניותו של המפקד הגרמני המקומי, אישיותו של "זקן" היהודים והקשר בין השניים, ולא דווקא ההוראות מלמעלה. השלטונות בברלין היו אחראים אמנם לגורלם הסופי של היהודים, אבל מתברר שליהודים

שעבדו במחנות עבודה היה סיכוי גדול יותר להישאר בחיים. נושאי תפקידים יהודים במחנות היו ויישארו מקור לפולמוס ולהתלבטות לגבי היכולת לבקר את התנהלותם או לחילופין לראות בהם סמל ומופת.

במאמר זה נחשפנו להתנהלויות שונות לחלוטין. ובעיקר, ניתן להבחין בין שני עולמות ערכיים שונים בין נושאי התפקידים היהודים - כאלו שניתן לראות בעליל את תשוקתם לסייע ולהטיב ליהודים, ואת אלו שדאגו בעיקר לעצמם. הצגנו מציאות שדווקא רגישות ואחריות כלפי האסירים היהודים הובילה בסופו של דבר לסיכויי הישרדות גבוהים, וזאת להיפך ממה שמצוי בניתוחים היסטוריים מקובלים בהם ראו את התקיפות והיעדר הרגישות של בעלי התפקידים לגיטימית, בטענה שהם הביאו לסיכויי הישרדות גבוהים.

#### ביבליוגרפיה:

- צילה ליברמן, צלינקה: ילדה ששרדה את אושוויץ, ירושלים 2002
- שרה בנדר, בארץ אויב, יהודי קיילצה והסביבה - 1946-1939, ירושלים 2012
- Longin Kaczanowski, Hitlerowskie Fabryki smierci na Kieleccyznie, Warszawa 1984
- Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich Informator, 1939-1945 encyklopedyczny, Warsaw, 1979
- Krzysztof Urbanski, Kieleccy Zydzi, Malopolska Oficyna Wydawnicza, Krakow, 1992

# 2012

## אירועים

### מיוחדים



2

#### מאי

■ מסעות 'נפש יהודי - לגעת ברוח'. בפרויקט ייחודי של המכון ועמותת "נפש יהודי" (עמותה העוסקת בפעילות חינוכית-תורנית בקמפוסים שונים) השתלמו במכון כ-200 סטודנטים מקמפוסים שונים. כחלק מהפרויקט אף יצאו הסטודנטים למסע פולין בהדרכתם של הרב קריגר, הרב חבה הרב אופטובסקי וגב' עדה קליין בארבע קבוצות נפרדות, בנים ובנות. המסע היה שילוב מעניין בין הדרכה של צוות המכון לבין צוות המרצים של נפש יהודי שהצטרף לכל אוטובוס במסע. [3]

■ מפגש בין הרב קריגר לבין נציגי החוג המשולב של חינוך וספרות באוניברסיטת בר-אילן, ד"ר שלהב קסט, ד"ר יעל קליין וד"ר עדי פורטוגז-שנהב. במפגש סוכם על הפעלת תכנית ראשונית לסטודנטים הלומדים בחוג המשולב, בה יעברו הסטודנטים קורס השתלמות של מכון "שם עולם" שבשיאו יצאו למסע בדרכי פולין האבלות. [4]

■ נערכה פגישה בין ראש מכון "שם עולם", הרב קריגר, לבין הרב אברהם ליפשיץ, ראש מנהל החינוך הדתי במכללת 'אורות' באלקנה. במהלך הפגישה הועלו לדיון אפשרויות לשיתופי פעולה בין החמ"ד לבין מכון "שם עולם". סוכם על מפגשי המשך עם צוותים מטעם החמ"ד על מנת לקדם נושאים אלו.

■ האמן פרנק מייסלר, פסל בעל שם עולמי

■ הרב אברהם ליפשיץ, ראש מנהל החינוך הדתי וכמאה מפקחי החמ"ד ערכו ביקור במכון ביום השואה. במהלך הביקור הם התוודעו לפעילות המכון וביקרו ב"שורשים - מרחב התבוננות" ושמעו מהצוות מספר הרצאות העוסקות במנהיגות רבנית בתקופת השואה. [2]

■ יעקב חגואל, ראש המחלקה לפעילות בישראל ולמאבק באנטישמיות בהסתדרות הציונית העולמית נפגש עם ראש המכון, הרב קריגר. בפגישה דנו השניים על שיתופי פעולה בתחומי עשייה שונים, כגון: מלחמה באנטישמיות, זהות יהודית, ציונות ועוד.

#### אפריל

■ בערב יום השואה צוות המכון העביר מספר הרצאות בנושאים מגוונים ברחבי הארץ. הרב שמחה אריאל העביר הרצאה ביישוב נחלים, הרב צביקה וילנר העביר הרצאה בכפר יונה והרב עידן אופטובסקי העביר הרצאה בחדרה.

■ כשלוש מאות מגמלאי עמק חפר ביקרו במכון "שם עולם" ביום השואה, נחשפו לפעילויות המכון ושמעו הרצאות מפי צוות שם עולם. הנושא המרכזי של יום העיון היה "זהות יהודית ואנושית בתקופת השואה". [1]



1





■ **לקראת סוף השנה** החליט הצוות הבכיר של מכון "שם עולם" להוציא את כל אנשי הצוות **ליום גיבוש**. הצוות סייר בתחילת היום בגן הלאומי מקורות הירקון, וכן בפארק אפק שם ערך הצוות סיור בגן הלאומי ובבריכת הנופרים וקבל הדרכה מפי יונה כץ, חבר בצוות המכון. לאחר ארוחת צהרים קלה נסע הצוות למכון "תות תקשורת" בתל-אביב ועבר סדנת תקשורת מקצועית. משם המשיך הצוות לסיור בעקבות אלתרמן בת"א "מותר להיות סנטימנטלי", סיור אליו הצטרפו גם בני הזוג של צוות המכון לסיום וסיכום יום הגיבוש. [7]



"שם עולם" לצורך היכרות מעמיקה לאחר שכבר ביקר במכון בעבר וקיים פגישה מוקדמת. הרב יחיאל וסרמן ישתלב באגודת ידידי המכון מתוך תחושת שליחות ומחויבות וכבן לניצולת שואה.

נפגש עם הרב קריגר בגלריה שלו ביפו, גלריה לאמנות, ייצור ושיווק פסלים וחפצי יודאיקה. בפגישה הועלו רעיונות שונים ליצירת שיתופי פעולה אפשריים וביניהם הרעיון לבנות **תפיסה חינוכית סביב פסלים** שמייסלר הציב ברחבי אירופה. [5]



■ **אלי שיש, ראש מנהלת פולין, מנהל חברה ונוער**, נפגש עם הרב קריגר על מנת לקדם את **פתיחת קורס מדריכי פולין למגזר החרדי** במכון "שם עולם" בשנת תשע"ג.



■ **צוות מכון "שם עולם" יצא לסיור במדעטק חיפה** ולפגישה עם הצוות הבכיר של מדעטק. אנשי המכון בחנו ובדקו תחנות שונות ופעילויות שונות במקום במסגרת אפשרויות לשיתוף פעולה עתידי.

■ **הרב יוסי וליס, מנכ"ל ארגון "ערכים"**, ערך **סיור במכון** מתוך רצון לשיתוף פעולה עתידי בין מכון "שם עולם" לארגון "ערכים" לגבי סמינרים של "ערכים" שייערכו בארץ ובפולין. מדובר בסמינרים שיהיו מיועדים לכלל הציבור ועוסקים בהקניית ערכים וכן בסמינרים אשר יהיו מיועדים לציבור החרדי.



■ **מפגש ראשי מכוני השואה**. כחלק משיתוף פעולה בין מכוני השואה הוחלט על הקמת פורום מכוני השואה אשר יפעל במשותף בנושאים בעלי עניין במכונים השונים, הן בהיבטים הקשורים להבעת קול או עמדה ציבורית והן בנושאים של קיום המכונים וניהולם. [6]

■ **הרב יחיאל וסרמן, ראש המערך לשירותים רוחניים בתפוצות** ביקר במכון

## יוני

# 2012

## אירועים

### מיוחדים



9

15 המשך מעמוד

■ **טקס אזכרה לרב מנחם אופן** התקיים במכון. הרב אופן בשנותיו האחרונות התנדב ב"שם עולם" וריכז את פעילות תרגום הארכיון. המכון הוציא לאור את הספר "המה ינחמוני" המגולל את סיפורו האישי של הרב אופן. סיפור הנפתח בבית הוריו בעיירה דמביצה שבפולין ומסתיים בביתו שלו, בחדרה, בארץ ישראל. כשבזיכרון דורו והדורות הבאים כרוכים שני הבתים זה בזה בעוצמה, בשבר ובתקומה. [8]

### יולי

■ במסגרת **קורס מדריכי פולין תשע"ב**, מחזור ב', טסו מדריכי הקורס בליווי צוות הקורס: הרב אברהם קריגר, הרב משה חבה, פרופ' גדעון גרייף וגב' אורית חרמון

### אוגוסט

■ בפרוייקט המשותף של המכון עם אוניברסיטת בר-אילן בנושא של הכשרת מורים להוראת השואה הוציא הרב קריגר למסע לפולין את הסטודנטים המשתתפים בחוג המשולב של חינוך וספרות ואת הצוות הבכיר שלהם שכלל את פרופ' זמירה מברך, ד"ר שלהב קסט, ד"ר חן שכטר, ד"ר ניקול דהאן וד"ר עדי פורטוגז-שנהב. מסע זה נשא אופי ייחודי ביותר. היה זה מסע דספלנרי בו מעבר לדגש טבעי של הסטוריה הושם דגש גם על תחום הספרות והשירה וכן על מתודיקה והדרכה אשר יכולים לתת מענה למורים העתידיים. [11]

■ במסגרת פעילות קהילות לומדות הגיעה למכון קהילה מגבעת שמואל אשר שילבה בפעילותה השתלמות וחוויה בסיור "שורשים - מרחב התבוננות" שהודרך על ידי הרב צביקה וילנר וסיימה בפעילות חברתית משלהם. [10]



8

■ **סמינר אושוויץ** הוא סמינר פרי שיתוף פעולה בין "יד ושם" לבין "מוזיאון אושוויץ-בירקנאו" אשר בפולין. בסמינר השתתפו 25 נציגים ממכוני שואה שונים. את מכון 'שם עולם' ייצגה, חברת הצוות, **טריזה רחאנה**. במסגרת השתתפותה בסמינר אושוויץ הדריכה קבוצת מדריכי פולין בקאליש.

למסע יישומי בפולין. המסע בשבילי פולין האבלות ערך 11 ימים שבהם מדריכי הקורס הדריכו ונבחנו לאורך המסע וכן למדו כיצד להדריך ולהוביל קבוצה ברחבי פולין על פי הנרטיב של "שם עולם" ובהובלתו המקצועית של הרב קריגר. [9]



12





10



■ חברי קורס מדריכי פולין תשע"ב,

מחזור ב' נפגשו בביתו של אחד המדריכים לערב חוויתי-חברתי עם בני הזוג והצוות המלווה ממכון 'שם עולם'. בערב זה הועלו חוויות וזיכרונות מהמסע היישומי שהיו בו לפני כחודש בפולין, ערכו ערב שירה כמיטב המסורת, העניקו מתנת הוקרה למכון וסיימו בארוחת ערב.



11



■ מסיבת פרידה לבנות השרות הלאומי

של המכון בשנים תשע"א-תשע"ב, רעות וינוגרד וטובה צוריאל, נערכה במכון על ידי כל הצוות ובהשתתפות ההורים של בנות השירות. הבנות הכינו מצגת ובה סיכום עבודתן בשנים אלו והווי שירותן במכון במהלך השנתיים האחרונות. הרב קריגר ואורית חרמון הודו להן בשם צוות המכון על שנות הנתינה ועל המסירות לעבודה והזכירו להן שכעת הן חלק בלתי נפרד ממשפחת 'שם עולם' ודלתות המכון תמיד תהיינה פתוחות בפניהן. כמו כן, הבנות קבלו שי נאה כהוקרה על שירותן. [12]



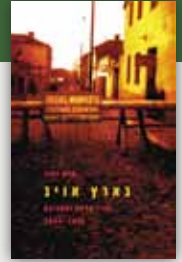




| פרופ' גדעון גרייף |

**בארץ אויב.  
יהודי קיילצה והסביבה, 1939-1946  
שרה בנדר**

(בהוצאת יד ושם, המכון הבינלאומי לחקר השואה, ירושלים תשע"ב - 2012)



קיילצה נתקבעה בתודעה ההיסטורית היהודית מחמת הפוגרום האכזרי שהתרחש בה לאחר השואה, באחד מבתי העיה, ברחוב פלאנטי 7. בפוגרום קיילצה שהתרחש ב-4 ביולי 1946 נשחטו 42 ניצולי שואה, מהמעטים ששרדו את מסכת ההתעללויות והרציחות בעירם, ברחבי פולין ובמחנות ההשמדה. פוגרום זה סימל את קץ האשליה בדבר אפשרות הקיום היהודי בפולין. פוגרום זה חקוק בזיכרון הקולקטיבי של רבים מאתנו יותר מאשר תקופת האימים שקדמה לה, ולא בכדי.

ביד היסטוריון אמן, תוך חדות ראייה, ניתוח היסטורי והעמקה על סמך החומר התייעודי הקיים בארכיונים, מוליכה אותנו שרה בנדר בינות שביילי הייסורים של יהודי קיילצה, שככל קהילות ישראל, לא האמינו ולא תיארו לעצמם היהודים, בגרועים שבחלומותיהם ובאיזמים שבתרחישיהם, שאסון הכיליון והחורבן ניצב בפתחם. גדולתו של הספר הזה היא, שלמרות התיאורים המצמררים על אכזריותם הבלתי מרוסנת, הקיצונית, הנהנתנית של הגרמנים, אין המחברת מאבדת לשנייה אחת את קור הרוח המדעי-היסטורי או את אמות המידה המדעיות, ובבהירות מציינת את השלבים הקטלניים השונים שהחלו עם הכיבוש הגרמני ונסתיימו בתאי הגז של טרבלינקה ועוד לפני כן, בירי הקטלני ההמוני וההתעללות החייתית ביהודים בעת אקציות הפינוי.

שוב ושוב עוברים התיאורים בתווך בתמלילי עדויות הניצולים המעטים מני ספוח, ששרדו את התופת.

הספר עוסק בהיבטים רבים שעברו על היהודים בכל הגיטאות הגדולים כחוט השני, ובנדר רוקמת אותם כאן לאריג היסטורי מגוון,

בנוי כדבעי ושלם. אחד מנושאים אלה הוא ההתבוננות באישיותם ובמניעיהם של הרוצחים הגרמנים. גורל ילדי ישראל בקיילצה וסביבותיה הוא נושא בולט בספר. מעשי זוועה מחרידים בילדים היהודים אירעו גם בזמן האקציה השנייה (22-23 באוגוסט 1942): "בין היהודים שנרצחו בגיטו באותו היום, 22 באוגוסט, היו 70 ילדים מבית היתומים ברחוב אוקשיי. 'הגרמנים ערכו לעצמם מסיבה. אחדים מהם ירו בילדים כמו בארנבות... שאר הילדים הובלו עם המחנכת שלהם לבורות שהוכנו ברחוב נובי שוויאט ושם צויו עליהם להתפשט. הילדים סירבו והמחנכת שלהם נצטוותה להתפשט ראשונה כדי לתת לילדים דוגמה. כשגם היא סירבה החלו הגרמנים ועוזריהם להכות בילדים באכזריות. הילדים בכו וזעקו והופשטו מבגדיהם בכוח... אחרונה נרצחה המחנכת גוצ'יה" (עמוד 190).

נושא מרכזי הנידון בספר הוא פועלה ודרכי שלטונה של "מועצת היהודים", היוזנראט, גוף טראגי, שציבור היהודים בגיטו קיילצה לא רחש לו אמון משלב מוקדם בהכירו את טיבם האנושי של חבריו וראשיו. כבר בקיץ 1940, עוד לפני הקמת הגיטו, נפער קרע בין היוזנראט לבין הציבור היהודי בגיטו קיילצה. הדבר נובע מאישיותם של ראשי היוזנראט וחבר פקידיה, שרבים מהם היו מושחתים וניצלו את מצוקת היהודים להתעשרות קלה ולהתחמקות מגירוש למחנות ההשמדה.

בנדר מתארת בהרחבה וברגישות את דמותם של ד"ר פרל וד"ר כהן, שני ראשי היוזנראט, ומציגה אותם בדרך כלל באור שלילי: הם לא עמדו בפרץ, לא התגברו על תאוות השלטון וכוח השררה, לא התעלו לגודל השעה הגורלית והמשיכו לחשוב בדפוסים הישנים,

שאבד עליהם הכלת. הם לא היו המנהיגים הראויים לבני עדתם. בתחום ההתמודדות הרוחנית, הייאוש המוחלט לא אחז את שארית היהודים שבגיטו הקטן, ומלבם של הנותרים לא פסה האמונה הדתית לרגע: "גם בגיטו הקטן היו יהודים שלא ויתרו על ציון מועדי ישראל. 'ביום כיפור תש"ג, ספטמבר 1942, התאספו כמה יהודים במבנה ריק וניהלו תפילה בציבור. כמה מהם היו עטופים בטליתות ושרו את כל נדרי במעמד מרגש. כמה מהנשים מיררו בכבלי..." (עמוד 224).

המילים נעתקות כאשר המחברת מביאה את סיפור רציחת החולים היהודים בבית החולים בידי רופאיהם, שאולצו לכך בידי רופאי ס"ס גרמנים.

לגיטאות הגדולים נהגו הגרמנים להגלות גם את יהודי העיירות הקטנות והכפרים שבסביבה. כך היה גם במקרה של קיילצה, ולכן מקדישה בנדר חלק ממוחקרה גם לגורלם של יהודי קהילות אלה, שהיה זהה לגורל אחיהם מקיילצה. התופת לא פסחה גם על העיירות הקטנות שסביב לקיילצה.

בנדר מתעדת זאת ומביאה עדויות ממקור ראשון: "אנשים בורחים... ילדים נחטפים, כלבים נושכים אותם, גברים מאבדים את נשותיהם, נשים מאבדות את הילדים. חלק מן היהודים נמלטים לבית הקברות והם לבושים בטליתות ובכפתנים ומחכים שיירו בהם שם, כדי שלפחות יבואו לקבר ישראל". (עמוד 202).

הספר "בארץ אויב" הוא מסמך חשוב בהיסטוריוגרפיה על תולדות השואה. שרה בנדר העשירה את מדף ספרי השואה במחקר בעל ערך סגולי רב, בתחום שהיה דליל עד כה, והיא ראויה מאתנו למלוא ההערכה וההוקרה על עבודתה המדעית-היסטורית המעולה.

והארץ היתה תוהו ובהו  
והשך על פני תהום

**זרזה  
אלוקים  
מרחפת...**

תחינות ותפילות / גיטו קראקא

**עֲרַב יוֹם כְּפוּרִים**

מחבר - מ. גבירטיק  
מתרגם - מ. מוהר

עֲרַב יוֹם כְּפוּרִים, רְחוּב עֲצָב עוֹטָה,  
אָדָם מְבוֹשָׁה אוּ מְפַעֵס נוֹטָה  
הַשְׁמַשׁ לְעֲרַב אֵי-שָׁמַשׁ,  
פְּאֵת-מְעַרְב פְּלָה פְּלֵם-דָּם.

עֲרַב יוֹם-כְּפוּרִים, כְּבָר בֵּין-הַשְּׁמָשׁוֹת,  
וְסִגְוִרִים עַל כְּסִיף פְּתִי-מִדְרָשׁוֹת  
וְעַל שְׁעָרֵיהֶם מְנַעֲוִים  
כְּעַל יְדֵי אֲסִירִים כְּבוֹלִים.

עֲרַב יוֹם-כְּפוּרִים, כְּבָר לִיָּה אֶפֶל,  
בְּרַחוּבוֹת הַיְהוּדִים הָאוֹיֵב מוֹשֶׁה,  
כִּי־לָדִים נִקְלָמִים חוֹצוֹת-הַעִיר,  
רְגִיזִים לְשִׁמוֹעַ קוֹל תְּפִלָּה נְשִׁיר,  
וְהִנֵּה עֲתָה צְעִדִי קְלָצִים  
לְשִׁמְעוּ סָבִיב וְקוֹלֹת גְּסִים,  
וְרִיזוֹת רוֹבִים וְנִבְחִחוֹת כְּעָבִים  
כְּלָבֵי הַפֶּקֶר נִעְנָבִים.

עֲרַב יוֹם-כְּפוּרִים וְהֵן לֹא מִזְמָן  
וּבְרַחוּב הַיְהוּדִים יִפְלָל וְיִרְבֵּן,  
קִהֵל חוֹגֵג נִדְחָק מִכָּל צַד  
אֶל בֵּית-הַתְּפִלָּה, אֶל שׁוֹכֵן-עַד,  
עַד אֶפֶס מְקוֹם הַפִּתּוּת גְּדוּשׁ,  
וְהַיּוֹם רִיק וְשׁוֹמֵם הַמְקוֹם הַקְּדוּשׁ,  
פְּעַם רֵאשׁוֹנָה אֲתֵרִי שְׁנוֹת מְאוֹת,  
הוּי מִי יִשָּׂא אֶת הַתְּרָפָה הַזֹּאת?

עֲרַב יוֹם-כְּפוּרִים, אֶחָד הַמְנַגֵּנִים  
אֵי-שָׁמַשׁ מִסְתַּפֵּר כְּבִסְפָּרֵד לְפָנָיִם,  
עֲטוּפֵי טְלִיתוֹת וְעַל הַמְשַׁמֵּר

בַּחוּץ אֶחָד מִפְּתֵד הַעֵר.  
לְאוֹר נֵר דָּל, בְּפִנְיָה יְאִיר,  
נִשְׁמַע עֲצוּב כֵּל בֶּן קוֹל-הַשִּׁיר,  
הַשִּׁיר הַעֲתִיק, הַשִּׁיר הַדָּוָה:  
אוּי, אוּי-אוּי, אוּי-אוּי, כֵּל נִדְרֵי...!



# השתלמות למורים ולציבור הרחב

## בין שבר להמשכיות

מתוך מצוקה וחוסר קיומי בסיסי קמו מסגרות וקבוצות של עשייה תרבותית רוחנית וערכית בגטאות ובמחנות.

בהשתלמות זו נעסוק ונחשף לפעילויות

רבות ומגוונות של ציבור ויחידים

בשעת שבר אולם מתוך רצון לחיות ולהמשכיות.

### בין הנושאים:

חיי תרבות ורוח בעולם של תהו

יצירה במיצר

מורים ומחנכים בתק' השואה

בין אחריות תנועתית לסולידריות ציבורית

מעגלים של זהות וזהויות

השתלמות 56 ש' - 12 מפגשים [מוכר לגמול בתוכנית "עוז לתמורה"]

אחת לשבועיים בימי א', בין השעות 16:00-19:15

ובנוסף - ייטלו המשתתפים חלק בכנס הארצי למורים ביד ושם במהלך חופשת הקיץ

**מקום הלימוד:** מכון שם עולם כפר הרואה.

**מועד פתיחה:** יום ראשון, י"ט מרחשוון תשע"ג 4/11/12.

**עלות:** 360 ₪



**מכון שואה ואמונה "שם עולם"**  
**לחינוך תיעוד ומחקר- בכפר הרואה,**  
יפתח בע"ה בשנת הלימודים תשע"ג,

## קורס להכשרת מדריכים למשלחות נוער לפולין

באישור ופיקוח משרד החינוך

**היקף הקורס** - כ-270 שעות לימוד וסיור לימודי בפולין.

**משך הקורס** - הקורס יפתח בחודש טבת תשע"ג, ינואר 2013  
**ויסתיים** בחודש מנחם-אב תשע"ג אוגוסט 2013.

**ימי ומקום הלימודים** - הלימודים יתקיימו בימי רביעי בשבוע,  
במכון שם עולם כפר הרואה.

**תנאי קבלה** - הקורס מיועד לעומדים באחד מהתנאים הבאים:

- בעלי השכלה אקדמית ותעודת B.A או B.E.D, בתחום מדעי החברה הרוח והחינוך וניסיון בהדרכת בני נוער ותלמידים.
- מורים בעלי השכלה אקדמית ותעודת B.A לפחות, העוסקים בהוראה.

**העומדים בתנאים הנ"ל יוזמנו ליום מיונים - "מרכז הערכה לתפקיד" אשר ההצלחה בו מהווה תנאי קבלה לקורס.**

משתתפי הקורס, אשר יסיימו את לימודיהם בהצלחה, יחויבו להדריך את בני הנוער היוצאים לפולין, במסגרת המשלחות הממלכתיות המאורגנות על ידי מטה משלחות הנוער לפולין במשרד החינוך.

**לקבלת טפסי הרשמה יש לשלוח קורות חיים**

למייל: [shemolam@shemolam.org.il](mailto:shemolam@shemolam.org.il)

או לפקס: 04-6365929.

**לפרטים נוספים:** 0524-700900 / 0524-700906

**המועד האחרון להרשמה:**

יום א', י"ט חשוון תשע"ג

4.11.2012

- פתיחת הקורס מותנית במספר הנרשמים
- הודעה זו מתייחסת לבגירים ונשים כאחד



**מכון שם עולם - לחינוך תיעוד ומחקר**

להרשמה: מכון שם עולם כפר הרא"ה 38955, טל: 04-6301637 פקס: 04-6365929  
[shemolam@shemolam.org.il](mailto:shemolam@shemolam.org.il) • [www.shemolam.org.il](http://www.shemolam.org.il)

לפרטים נוספים: הרב משה חבה: 052-4700906